

Ниитилел-политиктиг солун

МОНГУИИ

Биц-Хем кожунда

Кыштаглаашкын

ААР ЧҮКТЕШКИ БОЛГАН ҮНДҮРҮГ

зы “Нива” КАБК-ның орнунга чаа “Туран” КХН тургустунган.
Дараазында ол кандыг ат-биле адаттынар ирги?)

рткен чыдыш республиканың көдээ ажыл-агый
рын сайзырадып хөгжүдөр дуза-деткимчелиг
не программазы-биле Бии-Хем кожуунуң
ва” көдээ ажыл-агый бүдүрүлгө кооперативи
сүр симменталь уксаалыг 100 баш
ажынарны Саян артындан садып эккен
нын “Шын” солун дыңнаткан турган.

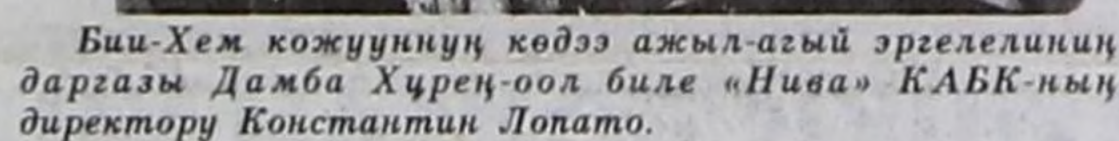
ин Кодээ ажил-агый
тп-чем яамызы-биле
л сырый ажилдап ту-
ш, республикада кыш-
ын кайы хире деңгелде
тарын яамының спе-
рииден айтырып чеде
мал ажил-агый килди-
и-Хем кожууннун
КАБК-ның директору
тин Константинович
лгапш кожууннун кодээ
ый эргелелиниң дар-
мба Александрович
лга ужуражы бердим.
соцгаартаң эккелген
алдың күш-деңгелиниң
жоуунда ниити кыш-
ын кайы хире эртип
ың дугайында со-
мен.

пато, эрги "Нива" болгаш чаа "Туран" директору: "Эрткен имменталь уксаалыг хупажыннарны алган рныц ийизи бодунуц пцыц норма-чижээпге н барган. Инек бүрүзү гурар кажая-хораазын-йлаттыгган черлеринге берди. Оларны онза-лдыг ажаалда-тежээл-ры-биле мал ажаакчы-токпак алыггар-биле эддер уужурга таваргып тур бис. Ажылчыннарывыстың акша-палыцы үзүктелип турар-даа болза, олар ажыл пагын үспейн, кызып ажылдап турлар, бодум-нуц мурумдан оларга четтир-генимпи илередир-дир мен.

Эрткен чылын декабрь айдан эгелеп "Нива" КАБК-зын хой-түңнүг үндүрүглер дээш бан-кроттадып эгеледи. Ам дээр-е-ринде бар талазы-биле чогуур ор-ганаар "Нива" ажыл-агыйывыс-

ларын тускайлаап, саанчыларны быжыглаан. Бо хуннерде 4 баш инек оолдапкан. Февраль айдан эгелеп оолдашкынның кидин түлүк өйү эгелээр. Төрзөн ине-бүрүзү 8ртумаа-биле 11-12 литр сүттү берип тур. Малды сиген, холкусаалар болгаш чарба-биле чемгерип тур бис. Малдың күш-деңгелиниң байдалы эки. Мал-дың болгаш чаа төртүтүнген бы-зааларының кажаалары одат-тыммайн турар, чүге дие олар-ны оларның организмин дады-тырар тускай методика-биле азырап тур бис. Ынчангаш чүг-ле кооперативтин конторазын, машина-техника гаражтарын чылыдары-биле эвээш-биче-хомур-даш, тайгадан кескен топпак ыяштар-биле оо-дар ужурга таваржып тур бис. Ажылчыннарывыстың акша-шалыңы үзүктелип турар-даа болза, олар ажыл пагын үспейн, кызып ажылдап турлар, бодум-пун мурумудан оларга четтир-генимпи илередир-дир мен.

Эрткен чылын декабрь айдан эгелеш "Нива" КАВК-зын хой түнцүг үндүрүглөр дээш банкроттадып эгеледи. Ам дээрзінде бо талазы-биле чогуур органнар "Нива" ажил-агыйбывыс-

тын сац-хөө отчеттарын, ажыл-херээн долзуу-биле өөренип көрүп, хайгаарап турлар. Февраль 3-тен эгелеп конкурс башкарыкчызын тургузуп каар. Өрө-ширени төлээри-биле бүгү өңүү-хөрөңгини чиик өртөккө садып-сайгаргаш, оон үнген акша-хөрөңги-биле пенсия фондунунга 3 миллион рубльди, чээли берген банкыга болгаш албан-организацияларга ниитизи-биле 7 миллион рубль түңнүт өрөлөрнү дуглаар деп турлар. Ужур-херек ажырбас болур болза, эрги бүдүрүлгениң шупту өңүзүн чаа тургустунган "Туран" КХН-ниң балансызынче

дамчыдып бээринге идэгээр-
дир бис. Даштыкы башкарык-
чыны база тургузуп каан. Ын-
чангаш февраль 9-та "Нива"
КАБК-ның салым-хуузу шиит-
пирленип, чаа тургустунган
"Туран" КХН-нің келир үези
көстүп кээр.

Өнүч-хөрөгини долзуз-биле
арттырып алырын кызып тур
бис, ынчалза-даа шак мындыг
берге байдалда күрүнениң эрге-
хоойлузу болгаш үндүрүглөр
политиказы бис ышкаш ажал-
агыйларның болгаш бүдүрүл-
гелерини аар-берге байдалын

(Уланчызы 2-ги арында).

**СИГЕН
СӨӨРТҮЛГЕЗИ
УЛАМЧЫЛАП
ТУРАР**

2009-2010 чылдың кыштаглаашкынында эң-не бергедежи турар Мөңгүн-Тайга кожуунга дуза-деткимчени көргүзери-биле Тыва Республиканың Чазза болгаш Көдээ ажыл-агыйның аышчем яамызы Өвүр кожууншуд “Чалааты” МКБ-ден пресстээн сиген сөөртүлгезин бо хүннерде доозарын кызыдып турар.

Кожууннуц "Сайзырал" КАБК-да – 17, "Малчын" КБК-да – 52, "Моген-Бүрэн" КБК-да 54 малчын кыштаглар бар. Ниитизи-биле шупту кыштагларга 250046 рубль өртекит 63015,71 тонна сиген негетинерин специалистер санааш, оларны хуваарын шийтпирлээн. Бирээзи-ле 70 рубль өртекит пресстээн сигенниң 3572 кезээн үстүндө адаан ажыл-агыйларга үлөп бээрин кожууннуц удуртулгазы, кодэз ажыл-агый эргелели болгаш малчыннар-биле дугурушкан. План езугаар "Сайзырал" КАБК-га 714 кезекти, арткан улуг ажыл-агыйларга 1429-1429 кезек пресстээн сигенни аппараты чедирер сорулганы салган.

Февраль 8-тиң байдалы-биле алырга, "Сайзырал" КАБК-га – 500, "Моген-Бүрэн" КБК-га – 832, "Малчын" КБК-га 402 кезек пресстээн сигенни чедирген, 1838 кезек пресстээн сигенни соөртүрү бо хүннерде уламчылап турар.

Бистиц корр.

Көдээниң амыдыралы

УРТУКЧУВУСКА ИДЕГЕЛИВИС УЛУГ

1980 чылдарның ийги чартыында бистиң “Х Улуттал” совхозка чаа дарга Чимит-оол Уткумович туш ажилдан келген. Ооң ажилдан үезинде совхоз үл кожуунуң эң дээр ажил-агыйларының саыыга рин турду. Ынчан ооң орулгазы миллион чартык ть чедин турган. Шээр, бода, теве дээш, кандыг-даа дыг, погаа болгаш тараа аймааның улуг дүжүдүн гаамал ап турган ажил-агый турган болгай.

үеде совхозууисту мұдыг каттышкан бұдү-
заян-Кол" деп адаар
Ажыл-агыйның дарга-
пыңгыг негелделиг
ерэжөн Елена Сарыг-
Күжүгет соңгуткаш,
тап эгелээн. Бүдүрүл-
кижи доктаамал бак-
ылдап турар. Оларның
апыяктарның саны 10
тен.

кодан хой, 5 кодан опкү, 1 кодан чылгы, 1 кодан теве бар. Ниити-зи-биле мында 2500 баш шээр, 330 баш чылгы, 37 баш тевени азырап турар.

Бүдүрүлгө мурнакчы малчы-
ныннары-биле чоргаарланып чо-
руур. Оларга “Тыва Республи-
каның алдарлыг малчыны” деп
хүндүлүг аттың эдилекчилери
Михаил Дагаажык, Борис Се-
нди-Хуурак, Михаил Вабыкай
болгаш аныяк төвө азыракчызы

Хүлэр Сендини хамаарыштырып болур. Эрткен кыжын малдың чаш төлүн тос коданның малчынары шушту 100-тен 100 баш кылдыр камгалап ап, планын күүседип алганнар. Эр хейлер!

Будурүлге бо кыпка эки бет-
кеткенген. Мал чеминиң белет-
келин куусеткен, тараа культу-
раларындан кызыл-тасты, сула-
ны 320 гектар черге тарааш, оон
140 тонна кызыл-тасты, 30 тонна
суланы ажаап алганнар. Маңаа
улуг дуржулгалыг механизато-
рлар болгаш “Тыва Республи-
каның алдарлыг ажилдакчызы”
хүндүлүг аттың эдилекчилери
Алдын-оол Бабыкай, Сарат-оол
Баданай болгаш аныяк Салим
Бабыкай, Сергей Докуй оларның
кырген төлөпиг үлүүн дем-
деген болур.

Кодээ ажыл-иш-биле чергелештир бүдүрүлгедө тулуг ажылы шаа-биле чоруп турар. Бо хүннерде ажыл-агыйның чаа конторазының тудуун олар доозуп турар. Ол ышкаш тудугжулар малчыннарның коданнарында малдың кажaa-хораазын чартаып, септелге ажилдарын үе-шаанда чорудуп, улуг үлүг-хуузун кирип турар.

Будурулгедө техника аймаа
боттарынга четчир деп чугаалап
болур. Мында 1 комбайн, 2 ГАЗ-
53, 1 ЗИЛ-130 маркалыг чүэк
машиналары, 2 сиген кезер, 2
сиген бөлөр болгаш 2 сараат
салыр машина бар.

Чоокта чаа суурнун школа-
зынга болган хуралга “Баян-
Кол” МКБ-ниң даргазы Елена
Сарыг-ооловнаның дугайында
кожуунун чагырыкчызы Вик-
тор Глухов эки сөстөр-биле чу-
гаалааны база таварылга эвес.
Чүте дизе бүдүрүлгениң дарга-
зы бодунуң мурнунда салган
тодаргай сорулгаларлыг, ийи

холун берзенипкен, оларын кошкаш кылбас кижилерниң бирээзи дээрзинге бистиң баян-колчуларның идегеливис улу. Ооң келир үеде планнап турары-биле алырга, удавас инек кода-нын тудары болгаш хаван ажаап өстүрери ажил-агый чок болур чорукка улур хемчеглерге дүг-жүп турар деп санаар мен. Немде ажилчын олуттарны организаастаары бо берге үеде эки ажил-херек болбайн канчаар. Амдыызында бүдүрүлгениң үүр-мек херектелдеринге ажыглаа-ры-биле ийи малчын аалда хой эвес санның хаваннарны туду-турарын дарганың улуг сорул-галарының эгези деп билзе ажырбас боор.

Ынчангаш кел чыдар Шагаа
бүдүүзүндө мен аныак дар-
гавыстың салган сорулгалары
чогул бүтсүн, ажил-агыйы эки
сайзыразын деп йорээр-дир мен.

Клара НАЙЖАЦ.

Кызыл кожуун.

Карим МОНГУШ

САЙЗЫРААР, ХӨГЖҮҮР ҮЕ КЕЛГЕН

(ТР-ниң Улустун чогаалчызы Черлиг-оол Кууларның референдум, соңгулдалар болгаш республиканың амгы үезиниң дугайында бодалдары)

Тываның Улустун чогаалчызы, Тыва Республиканың Чогаалчылар эвилелиниң даргазы Черлиг-оол Чапкынмаевич Куулардан бо чылын Улуг Хуралче депутаттарның соңгулдаларының, республика парламентиизиниң депутаттар корпусунун санын кызыларының болгаш Конституцияже эдилгелерни кириериниң база ол ышкаш Президент эрге-дужаалды катап эгидериниң дугайында сонурган мен.

— Черлиг-оол Чапкынмаевич, 2010 чыл политика талазы-биле онзагай чыл кылдыр санаттынып турар-дыр. Чонунуң үзел-бодалын илереткен шиллелге-соңгулдалар, ылаңгыя Улуг Хуралдың 162 депутатының санын кызырар, оларның орнунга 32 кижини парламентини доктаадып, аңаа чонунуң төлөткү-биле ажылдап билир төлөөлерин шилип ажылдадыр болгаш өске-даа чорүлдээ-лиг айтырыгларны шийттир-лээр референдумнуң дугайында силерниң амы-хууда санал-бодалыңар кандыгыл?

— Бо чылын эрттирер шак мындыг япызылыг референдумну, ажык-биле чугаалап тур мен, четтикпейн мапан турдум. Чүү-даа болза, чурттуң Президентиз Дмитрий Медведев болупун Айыткалында саналдарны кончуг шын кодүргөн, ону долугу-биле деткип турар мен. 32 депутаттың аразындан 9 ки-

жини доктаамал ажылдадыр үениң негелдесинге дүгжүп турар кончуг чугула хемчег-дир деп билип турар мен. Кап сан-ныг чурттаакчылыг, дотация-биле амыдырап турар регионга чылдың-на хой депутаттарлыг Улуг Хуралга берип турар чүс-чүс миллион рубль түңүг чарыгдалдарны республиканың эң-не берге байдалда, турар адырларынче, сайзырал-деп-шилгелер болгаш социал дүз-деткимчелиг программала-рыпче угландырып турар чүве болза, байдал ынчан кээп экижиер дээрзин кым-даа угаан билип турар болгай.

Бистиң республикамыстың экономиказы кодээ ажыл-агый-дан тургустунган болгай, ын-чангап кодээни сайзырадыр болза эки деп санаар мен. Амгы үеде байдал кончуг берге апар-ган-дыр, ырак-узак кожунушарда ортемчей-бойдустун ала-чайгаар бүткен опдактарындан бис чылдың-на камгалаанын чада-

жып турар-дыр бис, ол ышкаш эртин турар кыштаглаашкын үезинде республиканың чор-гааралы болур мал-магапывыска сизген-ширбиштин чедиш-пези, бөрүлерниң көвүдээни, кодээде амыдырал-чуртталга-ның деңгелиниң чавызы, ажыл чок кижилерниң көвүдөн тура-ры, ооң уржуундан чоңувус, ылаңгыя аныяк-оскенивис, ара-га-дарыга алзып, кем-херек үүлгедип, толентип болгаш бү-дүштүг амыдырал-чуртталгадан азын, сора чоруй баары — бо бүгүнү амдыгааштан эгелеп дыңзыг холга ап, боттут болгаш дээрлиг ажыл-херекти кылбас болза, байдал улам баксыраар.

Парламентивисче бо чылын эзулуг шынчы, кончу, амыды-ралчы, бөдүүн кижилер дээр сагып човангыр, амы-хуу-биле-даа азы бир дем-биле-даа ажыл-дап билир кижилерни сонгуу аң, дээрлерниң дээрлерини ажылдап кирер дээрзинге иде-геп, бүзээр-дир мен. Ооң мур-пунда ышкаш анаа-ла олут ээлең, хой акша-шалыңны ап олурар кижилерниң херээ чок.

— Төрүн тыва дылывыс-тың чараш, улуска чедингир, утка-шынары-биле чечен-мерген сөстөрүн ажылдап, ажылдап турар дыл эртем-ниг чогаалчы, башкы кижини бол-ганыңарда, өске дылдан чле-

герлеп алдыган Президент деп даштыкы сөстү катап эгидер дээр санал-оналга кан-дыг хамаарылгалыг силер?

— Кыдыг-кызыгаар черде турар субъектинин туружу, дең-нели болгаш национал байдалы черле онзагай боорга, Президент эрге-чагыргалыг дээрн амырбас деп турар-дыр. Мен болза мын-дыг бодалдым мен. Кызыл-Эник Кыргысович Кудажы бо талазы-биле холчок идеңкейжи чораан кижин. “Чазак Даргазы” дээрин-ге хамаарыштыр ол: “Чазак Даргазы” дээрге чараш-даа-дыр, чарт-даа-дыр” дээрин сактыр-дыр мен. Шак мындыг хевир-майыкка кирип, олчаан артып каар болза, эзулуг кончу, тыназыг, улустун аас-дылынга аайлашкак болур сөс-түр. Моол-да “дарга” деп сөс дээди дужаал-дыр, ол хамаанчок Индия-да, Великобританияда премьер-министр, Кыдатта — чазак бап-тың база-ла чурттуң удуртул-газының эң дээди чадазында турар дужаалдар-ла болгай. Шаанда бистиң бурунгу Тывага база ыңдыг эң-не улуг дужаал туткан дарга кижиниң чингезин чингир кызыл, чингир кок кылдыр ылган турганы дыка ужурул турган болгай. Чамдык кижилер “Чазак Даргазы” дээр-ге дээди эвес уткалыг деп би-лип турар боор-дур. Оларга тына

дылывыстың утказы, ты-дың дыңналыры, ол кай-каа кулаан дамчаап, сөс-рээнге четпейн турар-да-чангап мен бодум аа-поолуг эштепсес “пре-деп сөсче чүге чүткүүр кайгаар кижин-дир мен. Га-ла, бистиң “Дээди “Дээди Дарга” деп сөс-зидент” деп билиипки-ду чергелиг деп турар ол шуут шын эвес. “Дар-сөс дааштыг, бурунгул-дазылгыг сөс-түр. Бис, чылар болгаш дыл эрте-ри, бо дугайында чонга ужурулуг улус-тур бис

Аныяк Дарганың Шоо-лерьевич Кара-оол иде-холчок кижин-дир. Чан-жек кылдыр алырга бе-бо аныяк-оскени деп дээр сорулгазын салбайн-черле эки чүүл-дүр, чүн-кижи ажылдың адаал-лээр болза эки, аныяктар-ры бүгү-ле ажыл-херек-бээр болза, олар чаарты-ны улам хынамчалыг, ы-лыг кылдыр боттап-Аныяктарның чон дээр-чурту дээрн ажылдаар-соруун деткир ужурул-Мээ-медереливисте к-кылдыр тырлып калга-тиказыраан сагыштап-гып, ооң-биле аарып-чур-унтунган, чуртувусту са-дыр, хөгжүдөр ажыл-х-шымныр үе келген. Ын-мен амгы Чазактың ажы-дулгазынга чаңгыс-ай-чон бо референдумну са-гаылгалыг эрттирер бо-идеген олурар мен.

ААР ЧҮКТЕШКИ БОЛГАН ҮНДҮРҮГ

(Тончүзү, Эгези I-ги арында).

ооренип коруп, бистиң таламыста эвес боор таварылгаларны амыдыралдап коруп болур-дур.

Эрткен чылын сончаартап эккен алган уксаалыг бода малывыс болгаш чаа тракторлар, дериг-херекселдер чаа ажыл-агыйның балансызында турар, ол дээр сагыжым аарбайн тур. А “Нива” КАВК-га 450 баш бода мал хамааржыр, оларның аразында 220 баш саар инек, артканары — аныяк молдургалар. Бүдүрүлгениң штабында 106 кижини ажылдап турар, ыңчангап чаа тургустунган “Турап” КХН-ни үндүрүглер органының даңгы-саанырынче кирип алган, ажылдак-чыларывыска ынаар шилчин кирер билдириипкиштерни бижиттирер бис.

“Турап” КХН 10 човүлөкчилиг, олар бапштагы чогуур акша-хорөгини салып кириштирген, оларның аразында буу-раапкыпга таварышкан “Нива” КАВК-зы база хамааржыр. Частан эгелеп ажыл-агыйывыс долу күжү-биле ажылдап эгелээринге белен-даа болза, бистиң ажыл-херээвиске шаптыктаар байдалды чамдык “кижилер” чорудуп, криминал-дыг милицияже, прокуратураже, ИХЯ-ның экономиктиг үүлгедилер истээр килдиче шынга дүүшпес “дыңадыг-лар” чорудуп, бут кырынга туруп чадап турган ажыл-агыйны орта, таптыг ажыл-датпайн тур. Ыңчангап бис Арбитраж судунче ол “шаптыктап турар” кижилерге улур билдириипкишнини база бижээр бис. Кожуунуң кодээ ажыл-агый эргелелиниң даргазы Дамба Алек-сандровичиниң ажылынга база япы-бүрү моондактар тургузары анаа-ла-бир чаңчыл апарган. Кожуунуң удуртул-газы болгаш күүскечи эрге-чагырга органнары бистиң бергедежип турар бай-далывысты кончуг эки билер-даа болза,

оларның талазындап биске кандыг-даа дуза-деткимче, арга-сүме козүлбейн турар, ол дээрн хомудуп турар мен.

Амгы үеде бис кыштаглаашкынны элээр нарын байдалда эртин тур бис. Одаар хомур-дап, малга дус чединпейн турар. Республиканың “Агрохандырыл-га” агрохолдингизиниң удуртукчузу Юрий Тыхеев болгаш кожунуң кодээ ажыл-агый эргелели бистиң берге бай-далывысты чүрекке чоок хүлээр ап, бис дээр сагып човап, кывар-чаар материал-дар, артык кезектер, акша-тогерик-биле шыдаар шаа-биле биске дузалажып тура-ры дээр солун дамчыштыр ооруп четтиргешини илередир-дир мен.

Дамба Хүрөң-оол, Бии-Хем кожуну-нун кодээ ажыл-агый эргелелиниң даргазы: “Кожуунда кыштаглаашкын пиитизи-биле ажырбас байдалда эртин тур. Ооң деңгээлинде 93 малчын кыштап, 980 ажыг хуу дузалал ажыл-агыйлар, 3 КАВК, 20 ажыг арат-тараачын ажыл-агыйлар ажылдап турар болгаш ында пиитизи-биле 6900 баш бода, 21 муң баш пээр, 1500 баш чылгы, 1500 баш хаван, 1800 баш куш аймаа бар. Дүүн чаа мен Тарлаг, Аржаан, Хадың сумула-рының деңгээлинде малчын кып-тагларны кезип чордум, малдың сизген-ширбижи, суу четчир, одарларда хар-ның кылыны 15-20 сантиметр бооп тура-ры-биле малчыннар улуг бергедежиип-киинерге таварышпайн турар. Бода болгаш пээр малдың оолдаашкынны февраль-март айларда эгелээр, малчын-нар аңаа хынамчалыг белеткенген.”

Автордап: Чидиг бис кырында ышкаш опдактыг байдалда ажылдап турар япы-бүрү угландышкынныг күрүнеиниң ончүзү болган ажыл-агыйлар республикада бар дээрзин амыдыралдан коруп болур. Маңаа банкрот кылдыр чарлаан Таңды кожунуң “С.Пойгу”

аттыг ажыл-агыйны, Сосновканың арга-дуржулга станциязын адап каарга-ла, четчир. Ол бүдүрүлгелерниң салым-хуузуң шийттирлээр судтар бо хүннерде ам-даа уламчылавышаан хевээр. Япы-бүрү аар чүктешки болган үндүрүг-лерниң, алган чээлилериниң хооп келген улуг хуулары, ооң кадында судтун чарыгдал-түүлелдери оларның ыңдында-ла аар-берге байдалын оон-даа артык дорайтадып келген. Ыңчангап шак мындыг берге байдалдап унутунар дээр ол бүдүрүлгелерниң мурпунда чаңгыс аргазы буурап дүпкөн ажыл-агый деп боттары чарлааны дээр апарган. Тончү чок долгандырыгга ышкаш бир ажыл-агый буурап дүпкөн, бодуңуң ончү-хорөгизип садып-саарган, оро-ширезип толээр, ат-сыгып, овор-хевирин оскер-тип, чаа ажыл-агый кылдыр эде адаттып-ган база катап чээли алган, ажылдап эгелеп чадап турда-ла, үндүрүг органна-рының, прокуратураның хыналдалары болгаш алган чээлилерниң хуулары ооң “тыны” үзүлгүжеге чедир ажылдаар күзел-соруун, хире-шаан сы базып каантары хомуданчыг-дыр. Амгы үениң ончүг-кажар аргалары-биле чурттуң хоойлу-дүрүмүнүң копкак талаларын ажылдап турган, күрүнеиниң болган хуу кижилерниң ончү-хорөгизип “унта шаап алыр” рейдерлер Тывада тыптып келген эвес деп бе? Кандыг-чүү-даа болза, бо бүгү нарын байдалды тыныл-дырып турар буруулуг кижилер соонда кээр черле чогуур хемчегни алыр дээрзинге бүзүрөп каар-дыр бис. Чаа тургустунуп турар ажыл-агый ооң мурпунда “Кызыл тараачын”, дараа-зында “Нива”, ам болза “Турап” деп адат-тынган. Бо удаада үстүндө адааным чыл-дагаашпарда ол бодуңуң ажыл-херээң ам база соксадыр ужуруга таварышса, соонда кандыг ат-биле адаттынар ирги?..

ӨӨРҮП

ЧЕТТИРИИШКИНН ЧАГААЗЫ

Тыва Республиканың ил-херектер сайыды Виктор Леснев адынга Соңгу-Кавказ регион өөрүп четтириипкишниниң чөсөстөрүн илереткен чагаалар кээр.

Бо хүннерде оорупкүңүң эл-чагаазында РФ-тиң ИХЯ-ның Тыва Республикада отрядының команди В.Д.Макеев ТР-ниң ИХЯ-зының миналдыг милициязының оператив-истелге кезээниң организастыг херек үүлгедир болуктерге улур талазы-биле салбырында милици-улуг лейтенантызы Евгений Вино-донтүг хүлээлгезин ак сеткилдиг диң турары дээрн, ооруп четтир-илередиң, байыр чедирген болган. Евгений Виноградов Дагестан Рес-публикада ажыл-албанчыг сургакчы-кынында ам дорт ай дүргүзүлдө х-гезин эрттирип турар. Кем-херек-дикчилерин истеп тывар болгаш и-читкен хамаатыларны дилеп тывар-луга дүүшпес чепселенген болук-тургузуларын узуткаарының и-цияларынга ол дорт киржиң Евгений Виноградов дайынчы х-гезин ак сеткилди-биле күөсөдип, профессионал белеткелдин кор-арга-дуржулгазын аныяктарга чыдып берип турар дээрзин би-бижээр.

Тыва Республиканың ИХЯ-у-улуртулгазы эрес-дидим чоруу амы-тынга айыылдыг байдал-шииттирлиг ходелипкиштерин Евгений Виноградовту шаңаар-ириң хүлээр алган. Чартык сургакчылаанкынындан келирге, пионерге шаңналды тышсыр.

ТР-ниң ИХЯ-зының пар...

"ШЫННЫН" поштазындан

АВАМ ДУГАЙЫНДА ЧЫЛЫГ СӨСТЕР

Мээң авам Оюумаа Чорбаевна Аракчаа — онзагай жилериниң бирээзи. Ол чоодуларның өг-бүлениң дөрт саар уруу.

чиизинде-ле тура-сорук-имченгири, чиик угаан-аза эш-өөрүн башкарып-ур чаңы-биле ол өскелер-палдыг чораан дээр. Шко-эки өөреникчилериниң кыс 1966 чылда орту-коланы дооскаш, Самагал-дн бир дугаар уруглар са-кижизидикчилеп ажил-лаан, Кызылдың күрүне-шкы институтунун фило-факультетин бот-өөре-биле дооскан. Ооң ажил-чылдарында «Дамырак» ар сады кожуунда үлегер-дбан чериниң санынче-н. Улусчу педагогика-ышкынын шенелдени алдайның бир дугаар шко-биле кады боттандырып-эн болгаш «Дамырак» ар сады кожуунун сади-иң методиктиг катты-кынын, семинарларын-ериниң төвү болу берген. хой чылдар иштинде ко-гун кижизидикчи башкы-ың, хой-хой аныяктарның чыкчызы болуп чоруу-чоргаарланар мен.

Авамның бажыңыңа чеде-бээр, термозта изиг, сүттүг-шайы, амданның аш-чеми-үгүлчү белең турар кижиге болгай. Ооң бичии турумда-ла, салаттар-ны, далгандан каш янзы аш-чеми көргүзүп тургаш кылып-өөредип кааны, столга чемнер-ни чараштай каастап салырын тайылбырлап бергени амыдыра-лымда дыка ажыктыг болган.

Мону дыка сактыр мен: ава-выс хүнзедир ажилдааш, чеже-даа могап-шылаан-даа болза, ды-ка чаагай аш-чеми кылгаш, чемгергеш, кезжээниң-не акым-бис ийиге удуур мурнунда тоол-диг, үлегерлиг, илпкей-

лиг өг-бүлелериниң бирээзи. Ача-выс Николай Байырович Аракчаа хой чылдарда Тес-Хем-ниң белеткел конторазыңа, кү-рүнениң үлетпүр ажил-агыын-га директорлап, кожуунга охо-товедтеп ажилдааш, хүндүлүг-дыштанылгаже үнген. Олар ам-уш ажы-толдун, чеде уйнуктар-ның эң-не эргимнери. Хүндүлүг-дыштанылгада-даа болза, ажы-толү, бажың-балгады, мал-ма-ганы, огороду дээш черле анаа-орбастар. Ол — «Самагалдай», «Эне сөзү» солуннарның идеп-кейлиг бижикчизи.

Оюумаа Чорбаевнаның со-рулгалары-ла хой: Куран суу-рунга «Кадыкшыл» клувун ажы-дып, амыдыралдың кадык-оур-хевирин суртаалдаары, хе-рээжен чонну спортка хандык-шыдары, ногаа аймаан хойу-би-ле тарааш, элбек дүжүттү алы-ры, мал-маганының санын онча-менди өстүрүп, артыкшылдыг-аш-чеми чонга садары дээш, оон-даа өске.

Авамның бажыңыңа чеде-бээр, термозта изиг, сүттүг-шайы, амданның аш-чеми-үгүлчү белең турар кижиге болгай. Ооң бичии турумда-ла, салаттар-ны, далгандан каш янзы аш-чеми көргүзүп тургаш кылып-өөредип кааны, столга чемнер-ни чараштай каастап салырын тайылбырлап бергени амыдыра-лымда дыка ажыктыг болган.

Мону дыка сактыр мен: ава-выс хүнзедир ажилдааш, чеже-даа могап-шылаан-даа болза, ды-ка чаагай аш-чеми кылгаш, чемгергеш, кезжээниң-не акым-бис ийиге удуур мурнунда тоол-

Ававыстың 1970 чылдар-чезинде фото-чуруу.

дар номчуп бээр чаңчылдыг. Ба-за бир онзагай чүвези - бистерге-номну номчуткаш, ооң үзүн-дүзүнүң утказын айтыргаш, ону-тыва дылче азы орус дылче-очулдуртур турган. Ол бистиң-кижизидилгевиске-даа, өөре-дилгевиске-даа улуг салдарлыг-болган деп санап чоруур мен.

Ававыс хүндүлүг дыштаныл-гада олурза-даа, кожуунга «Су-пер кырган-ава» деп көрүлдөгө-тиилээш, республика көрүлдө-зинге кожуунун төлээлээш, «Эң-чараш онзагай херээжен» деп но-минацияга тиилээш. «Чылдың-тергиин херээжени» деп хүндү-лүг атты эдилеп чоруур онзагай-ие, ажил-агыжы херээжен-нерниң бирээзи — мээң авам ол.

Алдыңай СОЯН.

Кызыл хоорай.

Чурукту өг-бүлө архивинден-алган.

ЧОНГА БУЯННЫГ БАШКЫЛАР

өлгү чылдарда шажын-чү-иң катап Тыва черивисте-рап оарыңга сеткил-са-м ооруп чоруур. 1975 чыл-ук озал-ондаанга таваш-ажык улуг кемдээш. Эмнелгеге 2 ай болга-а үндүр бижипкен. Дуза-чааскаан кылаштап шы-кижиге акым чедип ал-андыра берген. Хам угбам-ава кара-суг үнүп чыдар-арыглаашкын кылгаш: ир талаже орууң ажыдып-м, ам чүгө сеткил-сагы-ы аарыг-аржык чайлап, им катап тургустунуп кээр-үзүрөп, илдегеп, эмненип-ээни кончуг шын болган. риятияның «Иволга» хү-нге 3 чыл улаштыр баа-а, бистиң Кеңден башкы-даа ажилдап чорааны дыка-лыг болду. Кадыкшылым-ээн. Башкы чылым-на-а Тыгвазынче шөлээлөп-урган. Башкымга ыяап-ла-жып, эм-домун ап, ижип

четтирип чордум. Бир чылын-башкым шөлээзиниң үезинде-багай улустуң адааргак сетки-линге таварышкаш, элекке-бистен чарлып чоруткан.

1995 чылдың февраль айда-база бир онза башкы-биле эдер-жир аас-кежик меңээ таварыш-кан. Башкыга домнадып, ары-латтырып, арга-сүмезин четти-рип чордум. Ол дээрке Кызыл-оол Доржуевич Калинин. 1999-чылда хенертен чок болду. Башкымны үрдө сактып, чоктап-чордум.

Буянның кижилерге тавар-жыр акым-кежи деп бодаар-мен. Станислав Кужугетович-Серенот башкының бүгү-ле эки-чүүлдерин ап, сүзүктедиң, ка-дым экижидип чор мен. Ын-чангаш солун арынын таварыш-тыр башкыга өөрүп четтирге-ним илередип тур мен. Чонга-буян чедирер башкылар хой-ле-болзун!

Каң-оол САТ.

Кызыл хоорай.

Көдээ суурдан эскериглер

БУРУУЗУНАР ХАМААНЧОК...

ур кожуунуң Саглы суур-удумчуларында ызырар-көвүдөөн. Улуг-даа, би-аа ыттар кудумчуда эрт-үшкөн улусче ээрип, ха-уткулап, ызыра бээр. мдык чурттакчылар кон-гырар ыттарын безин шуут-тас, олары хостуг халып-а. Чеже-даа кижиге ыттарга

ызырткан боор-дур. Ызырар-ыттарның ээлеринге хомудап-чугаалаарга, буруузунар-ха-маанчок, харын-даа хорадаар.

Ынчангаш чурттакчылар-ызырар, коргунчуг ыттарын-ба-га тудуп турар болза эки деп-бо-даар мен. Ыттарны чурумчу-дары чугула.

Лориса СААЯ.

ӨГ-БҮЛЕЛЕРГЕ ДУЗА

Үнүп келген чаа 2010-чылды уткуп тура, Бай-Тайга кожуунуң өг-бү-леге болгаш уругларга со-циал дуза чедирер төп ко-жуунуң социал байдалы-берге 972 өг-бүлөгө ачы-дузаны көргүскөн.

Ооң-биле кады ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал политика-ямызы төптүн учедунда турар-50 уругга база Бай-Тайга ко-жуунуң чагыргазы 10 уругга-белек-селекти берген. Ол ыш-каш төптүн хоргадап черинде-чурттап турар уругларга Ша-гаан-Арыгның эдип чазаар ко-лониясында бистиң чаңгыс чер-чурттугларывыс боттарының-аргып-даарааны чеңи-чоктар, уктар, моюн-ораар дээш, оон-даа-өске чүүлдерни чорудуп берген.

Бо чылын улуг, чончу-«Шын» солунувус 85 харлаан-юбилейин демдеглээр. «Шын-ның» коллективинге ам-даа хой-хөй чедишкенин, чогаа-дыкчы ажылынга ам-даа хөг-жүлдени күзедивис. Ол ышкаш-хоргадап черинде уругларның-мурнундан өөрүп четтиргенин-солун дамчыштыр илередип тур-бис.

Сержин САЛЧАК,

хоргадап чериниң эргелек-чизи.

Бай-Тайга кожуун. Тээли суур.

Барыын-Хемчик

БАШКЫЛАР МӨӨРЕЙИ

Январь айның 28-30 хүннеринде Барыын-Хемчик кожуунуң Эрги-Барлык ортумак школазынга «Чылдың-башкызы-2010» мөөрей болуп эрткен.

Аңаа 15 аныяк башкы кир-жип, педагогтуг чогадыкчы ар-га-дуржулга талазы-биле мөө-рейлешкен. Уш хүн үргүлчү-лээн мөөрейниң түңнелин ди-ректор башкы Антонина Апаң-ооловна Маадыр-оолдун удурт-каны жюри үндүргөн.

Жюри чамдык чедер-чет-пестерни айтыпшыаан, мөөрей-чоруп турар үеде башкыларның-эрттирген мастер-класстарын, тускай презентацияларын, олар-ның үндүргөн хана солунун он-загай, солун деп демдеглээн. Ниитизи-биле алырга, башкы-ларның ажыглап турар арга-методтарының талазы-биле-өзүлде барын, чогаадыкчы ажыл-көскү болганын эки деп үнелээн.

Мөөрейниң түңнелинде тии-лекчи илерээн, ол дээрке шко-

лада ыры башкызы Арсен Хү-лер-оолович Сергештей-дир. Бо-башкы школаның адын камга-лап, кожуун чергелиг мөөрейге-киржир эргени чаалап алган. Дээди шаңналдан аңгыда, бирги-черни эге класстар башкызы Ал-дынай Мариевна Донгак алган.

Дуржулгалыг башкылар-аразынга мөөрейге Эрги-Барлык-ортумак школазында өөредилге-эргелекчизи Алена Александр-овна Саая тиилээн. А бирги чер-ни күш-ажыл башкызы Сергей-Кызыл-оолович Донгак алган.

Кайы-даа мөөрейге чүгө тии-лекчилерни эвес, а хой янзы но-минациялар аайы-биле баш-кыларга шаңналдарын тывыскан.

Дарья СААЯ,

башкы.

Эрги-Барлык суур.

Өвүр

СОЛУН УЖУРАЖЫЛГА

Январь айның төңчүзүнде Мөңгүн-Тайга кожуунуң Мугур-Аксы № 1 ортумак школазының 11 «а» класзының өөреникчилери бистиң Саглы школавыска арга-дуржулга-солчуп, ужуражып кээп чораан. Школаның доозукчу-класы бистер аалчыларывысты уткуп алдывыс.

Ийи аңгы кожуунуң өөре-никчилери таныжып найырал-даштывыс. Удуртукчу башкы-зын Айлан Хуусааловна дээр. Ол — математика башкызы. Хөг-лүг-баштак чугаазын, гитарага-ойнап ырлаарын кончуг сонур-гадывыс.

Бо класс школазында үлеге-риг класстарның бирээзи бооп-турар. Школаның президентизи-база сайыттары хой кезии бо-класстың төлээлери деп билди-вис. Кылып чорудуп турар-ажылдары-биле база таныжып-сонургадывыс.

Волейбол маргылдаазыңга-эш хуу ужуражып, концерт-

көргүзүлгүг оюн-тоглааны-организастан эрттирдис.

Бистерге, доозукчуларга, ам-каш-ла ай болгаш болур ЧКЭ-лерге эки белеткенири болур. Мурнувуста кол-ла чүүл — өөре-дилге. Бистиң сорулгавыс — шко-ланы чедишкенин доозуп, чурттуң аңгы-аңгы өөредилге-черлеринче кирип алыры.

Ынчангаш чаа эш-өөрүвүске-өөредилгезинге чедишкенин-ни болгаш бүгү-ле экини күзе-дивис база кел чыдар Шагаа-байырлары-биле!

Алдыңай СААЯ,

11 класс.

Саглы суур.

Каа-Хем

СОНУРГАЛ-БИЛЕ КӨРДҮВҮС

Каа-Хем кожуунуң Бүрен-Аксы суурда хөй-ажылдакчылыг коллектив — школа. Школавыс бичии-даа болза, аныяк башкылар ажилдап турар.

Хөөредип чугаалаар болза, «талант» чок башкы чок. Чаа-чыл таварыштыр башкылар ко-лективи солун, хөглүг концерти-чаңгыс чер-чурттугларынга, ада-иелерге бараалгаткан.

Концертке чыылган чон хөй-болган. Бичии чаштар башкы-ларын көөр дээш эрте чедип-келген. Школаның аныяк баш-кылары ырлаар, танцлап-сам-наар, хөглүг сценажыткан үзүн-дүлөр дээш, черле кандыг-даа-номер бар. Вожатый башкы Чой-гана Ооржак режиссер-даа, хөг-жүм-даа салырынга дузалажып-четтигип турар, а Шончалай-Ооржак ырлап турда, бир-ле езу-луг артист. Тыва дыл башкызы-Ч.Э.Балчый шүлүктээр. «Буга-болгаш инектер» деп танцыны-бөлүк башкылар кончуг чараш-кылдыр бараалгатты. Эге класс-башкызы Э.А.Багай-оол басня-чугаалап турда, шуут солун, өөреникчилери ону адыш час-

кап уткаан.

Аныяктар ажылынга-даа, кежээ дыштаныр хостуг үезин-ге-даа четтигип турар. Эр хей-лер! Концерт төнерге, ада-иелер-«Ам база катап көргүзүңер» деп-дилеп турган. Ол кежээ бистиң-суурда каткы-хөг, оюн-баштак-чаңгылаанып турган. «Кризис», «карантин» деп багай сөстөр-безин биске шаптык болбаан.

Башкылар коллективи найы-ралдыг, чылдың-на бир-ле со-лун чүүлду чогаадып алган ту-рар. Чогаадыкчы коллектив-тир. Улгады берген башкы кижиге мен аныяктарга чоргаар-ланмас аргам чок. Амгы үениң-аныяктары багай салдарларга-алыспайн, боттары демниг-ажылдаар болза, кандыг-даа-хостуг үеде кылыр ажылды азы-дыштаныр үени ажыктыг эр-тирип, чогаадып алыр.

К.ОНДАР.

Бүрен-Аксы суур.

● *Балгазын ортумак школазының ажыл-амыдыралындан*

Чугаала

ТА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

2010 чылдарда Тыва Республикада тускайжыттыг элчи дузазын сайзырадыры» тускай сорулгалыг республика программасынга өскерилгелерни кириеринин дугайында

2009 чылдың ноябрь 7 №557 Кызыл хоорай

акчы чоңа тускайлаттыг элчи үе-шаанда чедиреринин пыи-тилер сорулга-биле Тыва Респуб-лика Чазанын доктаалды болза: Республиканы Чазанын 2008 октябрь 14-те «2009-2010 чыл-та Тыва Республикада тускайжыт-тыг элчи дузазын сайзырадыры» сорулгалыг республика про-граммасын бадылаарын дугайында» доктаалы-биле бадылааны «2009-

2010 чылдарда Тыва Республикада тус-кайжыттыг элчи дузазын сайзыра-дыры» тускай сорулгалыг республика программасынга «2009-2010 чылдарда Тыва Республикада тускайжыттыг элчи дузазын сайзырадыры» тускай сорулгалыг республика хемчеглеринин даңзынында 1-9 капсырылгаларны чаа эдилге-биле өскертип кириер.

Тыва Республиканын Чазанын Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Тус-тус кижилерге болгаш юридиктиг черлерге Тыва Республиканын күүсекчи эрге-чагырга органнын чедирип ачы-дузазын даңзыныга өскерилгелерни кириеринин дугайында

2009 чылдың декабрь 17 № 620 Кызыл хоорай

Республиканын Чазанын док-таалды болза: Тыва Республиканын Чазанын док-таалды июнь 30-де № 324 док-таалы бадылааны тус-тус кижил-гаш юридиктиг черлерге Тыва

Республиканын күүсекчи эрге-чагырга органнын чедирип турары күрүне ачы-дузазын даңзыныга дараазында өскерилгелерни кириер:

1) 76-78 пункттарын дараазында утка-биле немээр:

Күрүне ачы-дузазын коргүзериинде үндөзүп болур нормативтиг эрге-хоойлу актызы	Күрүне ачы-дузазын коргүзери дээш харысалгалыг Тыва Республиканын күүсекчи эрге-чагырга органы
1	2
Тыва Республиканын Чазанын док-таалды июнь 30-де № 324 док-таалы бадылааны тус-тус кижил-гаш юридиктиг черлерге Тыва	Тыва Республиканын Чазанын док-таалды июль 8-те № 331 доктаалы-биле бадылааны ТР-де Хамааты байдалдар актыларының күрүне бүрүткелдинин талазы-биле эргелелдин (Агентилел) Күрүне ачы-дузазын коргүзериинин административтиг регламентинин 3 пунктузу

доктаалды «Тувинская правда» бичимелдеринин чарлаар.

Тыва Республиканын Чазанын Даргазын ораакчызы А. ДАМБА-ХУУРАК.

ТА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Тыва Республиканын Соңгулда комиссиязының доктаалдары

2010 чылдың февраль 4 №106/142-5 Кызыл хоорай

сиянып либерал-демократтыг «политиктиг партияны Тыва Респуб-лика салбырының депшкетени, Кы-зуунун девискээр соңгулда ко-миссиязының бадылаар эргелиг кежи-А. Музыканын кириген билди-нип ооренип коргеш, «Россия» партиянын хамаатыларының соң-гелеринин болгаш референдум-дир эргелиг кол магадылалда-дугайында» Федералдыг хоой-

лунун 29 чүүлүнүн 6 пунктузунга дүүш-түр Тыва Республиканын Соңгулда комиссиязының доктаалды болза: 1. 1946 чылда торуттуг Валентина Акимовна Музыканын Кызыл кожунун девискээр соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүнү хүлээлгелеринден хостаар.

2. Бо доктаалды республиканын «Шып» болгаш «Тувинская правда» солуннарына чарлаар.

Тыва Республиканын референдумун эрттирер талазы-биле элчи бөлүктү бүрүткээринден ойталаарын дугайында

2010 чылдың февраль 4 №106/143-5 Кызыл хоорай

чылдың январь 27-де Тыва Рес-публиканын Соңгулда комиссиязын-гача референдумун эрттирер талазы-биле элчи бөлүктү бүрүткээринден ойталаарын дугайында» Федералдыг хоой-

Тыва Республиканын Конституция-зынга өскерилгелер кириеринин дуга-йында Тыва Республиканын референ-думун эрттирер талазы-биле элчи бөлүктү бүрүткээринден ойталаарын дугайында» Федералдыг хоой-

гулда комиссиязы сайгарып коргеш, тодаратканы болза:

«Россия Федерациязының хамааты-ларының соңгулда эргелеринин болгаш референдумга киржир эргелиг кол ма-гадылалдарын дугайында» Федерал-дыг Хоойлунун 36 чүүлүнүн, а ол ышкап «Тыва Республиканын референдумун дугайында» Тыва Республиканын Хоой-лузунун 20 чүүлүнүн дүүштүр Тыва Рес-публиканын Соңгулда комиссиязы ди-легинин болгаш документиленни «Рос-сия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелеринин болгаш референ-думга киржир эргелиг кол магады-лалдарын дугайында» Федералдыг Хоойлунун, Тыва Республиканын Кон-ституциязын, «Тыва Республиканын референдумун дугайында» Тыва Рес-публиканын Хоойлузунун негелделерин дүгүжүп турарын сайгарып коор.

Тыва Республиканын Конституция-зын 53 чүүлү Тыва Республиканын референдумун Россия Федерациязын-гаш Тыва Республиканын хоойлужу-лгаларынга дүүштүр чорударын доктаадып турар.

«Тыва Республиканын референдумун дугайында» Тыва Республиканын Хоойлузунун 11 чүүлү Россия Федера-циязын референдумга киржир эргелиг хамаатыларын Тыва Республиканын референдумун эрттиреринге элчи чорукту эргелиг магадылап турар. Тыва Республиканын референдумун эрттирер талазы-биле элчи бөлүктү сап со-ставы референдумун Тыва Республиканын девискээринде бүрүткээринден 20 кир-жикчиден эвээш эвес болур ужурулг.

Кириген документ суугаар алырга, элчи бөлүктү кежигүннеринин саны 28 хамааты болуп турар. «Тыва Рес-публиканын референдумун дугайында» Тыва Республиканын Хоойлузунун 20 чүүлүнүн 3 пунктузунга дүүштүр рефе-рендум эрттирер талазы-биле элчи бөлүктү дилээнге референдумга кириер кылдыр элчи бөлүктү сапалдап турар айтырып кирер ужурулг, элчи бөлүктү кежигүн бүрүткээринден рефе-рендум эрттирер деп кордунуң турар девискээрге ооң өмүзүнн ажалдаар кылдыр толээлеткен кижилеринин фа-милызы, ады, адазын ады, торутту-ген үези болгаш чери, паспортунун азы хамаатының паспортуну солугу документ-тинин сериязы, дугаары болгаш кажан бергени, ону тывыскап органнын ады азы коду, а ол ышкап чурттап турар черинин адреси айыттыг турар ужурулг. Эл-лекчи бөлүктү дилээнге айыттыг бол-луктуң бүгү кежигүннери ат салыр ужурулг. Референдум эрттирер талазы-биле элчи бөлүктү депшидер дуга-йында шийтир хүлээп алдыгаш рефе-рендум эрттирер талазы-биле элчи бөлүктү хуралынин протоколу дилегте коштунган турар ужурулг.

Тыва Республиканын референдумун эрттирер талазы-биле элчи бөлүктү киржикчилеринин дугайында ме-дээлери панын хынаар сорулга-биле Тыва Республиканын Соңгулда комиссиязы Өске черлерден кошкеннеринин федерал-дыг албанын Тыва Республика талазы-биле килдиинге айтырыгы бижик кириген. Ук албанын берген харызын суугаар алырга, элчи бөлүктү дараа-зында кежигүннеринин дугайында ме-дээлери шыга дүүшпес болуп турар:

Монгуш Б.Б.— дилегте чурттап турар черинден өске адрес айыткан;

Монгуш М.Д.— дилегте чурттап турар черинден өске адрес айыткан;

Ооржак В.Д.— дилегте чурттап турар черинден өске адрес айыткан;

Сат В.С.— дилегте чурттап турар черинден өске адрес айыткан.

ДЫҢНАДЫГ

Кызыл кожунун девискээр соңгулда комиссиязының кежигүнүнүн немеш-кени-биле Тыва Республиканын Соңгулда комиссиязы Россия Федерациязын-гаш Федералдыг Хуралын Күрүне Дума-зынга, Тыва Республиканын Улуг Хура-лынның палаталарына, Кызыл кожун-пун Толээлекчилер хуралдарына депу-тат маңдаттарны хуваарына киржирин-ге чопшээрелдик кандидаттар даңзыла-рын иди үндүрген хой-ниити катты-жышкыннарына, чурттап, ажалдап, албан эрттирер, ооренип турар черинин аайы-биле соңгукчулар хуралдарына,

Оон аңгыда Тыва Республиканын Соң-гулда комиссиязын элчи бөлүктү кежигүннеринден 10 билдиришкени кирген.

Тыва Республиканын референдумун эрттирер талазы-биле элчи бөлүктү беш кежигүнү (А.И.Березкина, А.Д. Мон-гуш, С.С.Монгуш, А.Ш. Назып, В.С. Сат) элчи бөлүктү бүрүткээринин дуга-йында дилегте боттары аттарын салбаан дээрзин медеглээннер, ону Тыва Респу-блика талазы-биле Иштики херектер яамызын элчи бөлүктү кежигүнүн хыналдазы бадыткан турар (пишчилел кылган дугайында 2010 чылдың февраль 3-теги №2/92 шынылга бар).

Ол ышкап референдум эрттирер та-лазы-биле элчи бөлүктү өмүзүнн ажалдаар кылдыр толээлеткен Б.К. Шомбуп Тыва Республиканын Соң-гулда комиссиязын билдиришкени кириген, ол элчи бөлүктү хура-лынга олурушканын, документиленге аң салбаанын айыткан.

Хамааты М.К. Лопсан билдириш-кенин элчи бөлүктү хуралынга олурушканын, ынчалза-даа ону тургуза-ры дээш бадылаанын медеглээн.

Хамааты А.Х. Семис протоколга сал-ган адын күн чок деп санаарын дилээн.

Элчи бөлүктү ийи кежигүнү (А.К.Монгуш, М.С.Монгуш) Тыва Рес-публиканын референдумун эрттирер та-лазы-биле элчи бөлүктү составын-дап үнгенин медеглээннер.

Элчи бөлүктү бүрүткээринин дуга-йында дилегин байдалдары «Тыва Рес-публиканын референдумун дуга-йында» Тыва Республиканын Хоойлузун-да доктаатыг негелделерге дүүшпес болган.

Ычангаш республиканын референ-думун эрттиреринин элчи бөлүктү депшидер чуруму негелдеге дүүшпес болган — Тыва Республиканын Конститу-циязынга өскерилгелер кириеринин дуга-йында Тыва Республиканын референ-думун эрттирер талазы-биле элчи бөлүктү 2010 чылдың январь 23-теги дилээ болгаш аңаа кошкан документи-лери дүүшпес болган «Россия Федера-циязын хамаатыларының соңгулда эр-гелеринин болгаш референдумга кир-жир эргелиг кол магадылалдарын дугайында» Федералдыг Хоойлунун, «Тыва Республиканын референдумун дугайында» Тыва Республиканын Хоой-лузунун негелделерин хажыдып турар.

«Россия Федерациязын хамааты-ларының соңгулда эргелеринин болгаш референдумга киржир эргелиг кол ма-гадылалдарын дугайында» Феде-ралдыг Хоойлунун 36 чүүлүнүн 5.13 пунктузунга, а ол ышкап «Тыва Респу-бликанын референдумун дугайында» Тыва Республиканын Хоойлузунун 20 чүүлүнүн 5 пунктузунга үндөзүлээш, Тыва Республиканын Соңгулда комис-сиязын доктаалды болза:

1. Тыва Республиканын референду-мун эрттирер дугайында 2010 чылдың январь 27-де Тыва Республиканын Соңгулда комиссиязын дилег кириген Тыва Республиканын референдумун эрттирер талазы-биле элчи бөлүктү бүрүткээринден ойталаар.

2. Бо доктаалды хоолгазын Тыва Рес-публиканын референдумун эрттирер талазы-биле үстүнде айыттыг эл-лекчи бөлүккө бээр.

3. Бо доктаалды республиканын «Шып» болгаш «Тувинская правда» солуннарына чарлаар.

Тыва Республиканын Соңгулда комис-сиязын даргазы Б.Д.ОНДАР.

Тыва Республиканын Соңгулда комис-сиязын секретары М.Ш.САМБАЛА.

Кызыл кожунун (пишчилел бады-лаар эргелиг чаңгыс кежигүн) девискээр соңгулда комиссиязын составын кежиин немеш четчелээр талазы-биле са-налдарын хүлээп ап элчи бөлүктү дуга-йында дыңнадып тур.

Саңалдарын бо дыңнадыгын пар-латтыг хунуудан эгелээш 30 хонук дургузунда дараазында адреске кириер: 667000, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Чүлдүм кудумчузу, 18, Тыва Рес-публиканын Соңгулда комиссиязы, каб. 210, телефону (39422) 2-10-09.

Тыва Республиканын Соңгулда комиссиязы.

ТӨЛЕПТИГ ӨГБЕНИНГ ТӨӨГҮЗҮ

Тыва чоннуң эрткен чүс чылда сураглыг оолдарының бирээзинге Ахмед Лаңаачапович Аракчаа хамааржыр. Бир эвес ол бистиң аравыска чораан болза, 2010 чылдың февраль 9-та 90 харлаан турар ийик.

Ооң доңчу намдары бодунуң үс-чөргелерининден ылгал чок, Салчак Тока, Иргит Шагдыржап ышкаш түрөгделге өскөш, амыдыралдың улуг оруун тып, чонунга, күрүнезинге төлөптиг бараан бооп чорааннар хой болгай. Ахмед Аракчааның амыдыралының эге базымнары база ыңдыг. Ол 7 харлыг турда авазы Күнчү чок апарган, ачазы хеймер оглун эдерткеш, кырган-авазынче чоруй барган. Оскүс оолду дайы Чоо-Сүрүң 5 ажы-толунге немей азырап алган, хүрээге хуурактадып каап. Оон үр-даа болбаанда ол дайының база «ады-ның бажы хой берген». Ахмедти база бир дайы Намгай ап алган.

Чезе-даа хан торелдери болза, аалдар аразыңга чурттаары чаш толге черле берге дээрзи билдиргир. Аш-чутту-даа корген, аар ажылды-даа кылып, улуска базылдырып-даа чораан. «Оскүзүңден олбес» дижир, ол чоорту озун, Самагалдайның эге школазынга оорени берген. Ынчан харын ачазы чедип кээп, оглунуң чанынга чурттап, тудуг-суур тударыңга киржиң чораан. Адазы оглунга база үр омек-домек бооп шыдаанап, суг халаныңга таварыпкан, амы-зыңдан чарылган.

Амыдыралдың кадыг-берге оруктары аныяк оолду кадыг-шыдамык болуруңга, бурунгаар чүткүлгө, быжыг тура-сорукка кижизиткен. Ол кадыг-даа ажылды сегирип аар, эчизинге чедир кылып, а ооредилгеге сундулуу кедергей кижиге болган. 1935 чылда Самагалдай эге школазын дооскап, чонун үжүк-бижикке ооредир башкы апарган. Ол үеде боду ооренип алган кижиге өскөлөрү ооредир деп дүрүм турган. Ол 1935-37 чылдарда Кызылдың ооредилгек комбинатының башкы салбырынга ооренген. Ону бадыткаары-биле республикада алдарлыг башкыларның бирээзи Адыяа Маскырың сактышкынын көрүптээли. Ол мынча деп бижээп: «Бо-ла школаң оореникчизи турган Ахмед Аракчаа кожуунуң пионер килдизинге ажылдай берген, мени пионер кежигүнүңгө хүлээп алган чүве. Ынчангы вожатыйыңыс Индай-маа Оюн турган, соолүңде партия ажылдакчызы апарган».

Ол үеде кижилер ажыл-иптиң ээ-харысгалгазын дыка бо-лаар турган. 1937 чылда Ахмед Аракчааны Эрзиниң ырак-узак булуну Качыкче чоруткан, аңаа чонну бижикке ооредирин дааскап. Ол буянның хүлээлгени аңаа 1939 чылга чедир күүсеткен. Ада-чурттуң Улуг дайынын ол чаа тургустунган Эрзин районун ТАРН кожкомунуң бирги секретары албап-дужаалга уткаап. Районнуң хүп бүрү ажыл-амыдыралын башкаары-биле чергелештир аар-берге чылдарда немес-фашисттер эжелекчилерни чылча шаварыңга СССР-ге дузалаар талазы-биле дыка улуг ажылдарны кожком кылып турган. Фронтуга белек чыылдазы, чон ортузунга суртаал ажылы, каяа-даа сагылгачурум, ээ-харысгалга дээп, шийитирлээр ужуруг айтырыглар бажып ажыг. Ол бүгүнү хостуг үс-чай деп чүве барым-

даалавайн кылып четтигин турган.

1943 чылда Ахмед Аракчааны Москваже, Чоон чүк улустарының коммунисттер университидинче ооредип чоруткан. Хүндүс ооренип, кежээки үелерде болгаш дыштаныр хүннерде Москва камгалалыңга киржир турганнар. Университеттиң дыңнакчылары онгулар касчып,

А.Л.Аракчаа (солгай талазында) Т.С.Бегзи-биле. 1942 ч.

оттут бомбалар өжүржүп турганнар. 1944 чылда ол Кызылга чедип келген, совпартишканың дыңнакчызы апарган. ТАР-ның-даа, Тыва автономнуг областың-даа удуртукчу кадрлары оон үнүп турган дээрзин чугаалаар анаар. Дайының болгаш оон соондагы үенип тургузукчу чылдарында улус ажыл-агыйын хөгжүдүп сайзырадырыңга ол школаң доозукчулары улуг үлүг-хуузуң кирип турган. Ахмед Аракчаа 1946 чылдан 1950 чылга чедир партияның Кызыл колдээ райкомунуң секретарыңга ажылдап турган, дараазында ийи чылдың дургузунда Москвага, партияның Дээди школазынга ооренген, 1952 чылдан 1955 чылга чедир ВКП(б) Кызыл хооркомунуң секретарыңга, 1955-1963 чылдарда Тес-Хем болгаш Каа-Хем райкомна-рының бирги секретарыңга ажылдап турган. Кожуун-нарың ол чылдарда чедип алган чедипкиниңеринге бо чүүлүң маадырыңгы кириген салышкыны биче эвес.

Тываның сураглыг күрүне ажылдакчызы, чогаалчы Салчак Тока Каа-Хемниң Сарыг-Сепке сургакчылап чораап, Ахмед Аракчаага ужурапкан «Улуг-Ужарже» деп помунда мынчаар бижээп:

«...-Па, экии, дарга, канчап мынчап билдиртпейн чедип келдиңер? Паа! Апа ат-ла чүве-дир аа?—деп, Ахмед кайгаан, сыгыр-ымаар карактарың бар паа-биле алгыдыр көрзе-даа, оозу шоолуг-ла улгатпаан, стол артыңдан тура халаап, чанымда келди.

—Экии, эш Аракчаа, када-гааты элчинер эвес дыңнадың,

медээлеп тургаш чоор. Чаа, эки чурттап, чедипкиниңг ажылдап тур силер бе?—деп айтыргаш көөрүмгө, стол кырында саазың-медээде барды.

—Саазың-даа канчаар, ко-жуунуң байдалың анаа чугаалапсыңарза дээрэ боор—деп каарымга, кижим боданып ора, бүзүрелдиг болуру-биле эргектерин базап эгеледи.

Диштери ак туң-на, арны борбак, аксымаар, карактары сыгырсымаар, думчуу ортумак, үпчү боду тырың, үргүлчү шагын долгап, оон баан өрү-куду чылзып каап олурар мындыг эш болду».

Аракчаалар «Байкал» санаторийде. 1968 чыл.

Салчак Тока Аракчааның ажылың эки деп үнелээн, оон төлөптиг мөзү-шынарын барым-даалап, Кызылче, Тыва АССР-ниң кинофикация эргелелиниң начальнигинге томуйлаан. Ол дээрже 1963 чыл.

Бо албан-дужаалга Ахмед Лаңаачапович 16 чыл дургузунда ажылдаан. Бүгү-ле уран чүүлүң эң-не чугулазы кино деп В.И.Ленинниң чагыын СССР-ге күүседип турганыңдан эрге-чагырганың бо структуразыңче улуг кичээпкейи салган турган. Аңаа илөпкейлиг, чүвени чаазы-биле коор кижилерге ол ажылды бүзүрээри эргежок чугула. Тываның удуртулгазы часпаан, Аракчаа ол хүлээлгени чедипкиниңг күүседип келген. Чүгүле Кызылга безип «Пионер», «Каа-Хем» киноптеатрларны туткан, «Найыралга» дөлөм экраныг кинону көргүзүп эгелээн. Республика-ның район бүрүзүңг кино четкилери тургустунган. Оон ажылдап турган чылдарында кино четкилериниң саны 200 орапчок ажа берген.

Ол күрүнең харысгалга-лыг ажыл-ижиңге 47 чыл бараан болгаш, 1980 чылда хүндүлүг дыштанылганыңче үнгөн. Ынчан безин анаа олуруп шыда-ваан, кадыы сулараза-даа, хоорайның социал камгалал килдизинге 2 чыл ажыр ажылдаан. 1983 чылдың июль 15-те мөчөөн.

Тыва, орус, моол дылдарга хостуг чугаалаар, Совет-моол найырал ниитилелиниң кежигүнү болганыңдан кожа аймактарга чедип, акы-дунма харылаа-ларны быжыглаарыңга ол улуг

салышкыны кирип келген. Кажан-даа, каяа-даа кижилер-биле чугаалажып билер, эвилең-ээлдек, чоңчу, ажылыңга шыңгыы негелделиг, өскөлөргө дузааргак, ак сеткилдиг кижиге чораан. Аңаа «Күш-ажылдың Кызыл тук» орденин, «Ада-чурттуң Улуг дайыныңга шыл-гараңгай күш-ажылы дээш», Ленинги юбилей, «Ада-чурттуң Улуг дайыныңга тиелелгениң 30 чылы» медальдарны, «СССР-ниң кинематографиязының тер-гиини» хөрөк демдээн, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң Хүндүлел би-жиин болгаш өске-даа шаңнал-

дарны тывысканы черле чөп. Тываның сураглыг оолдары-ның бирээзи А.Аракчаа дугайында бодунуң бо чүүлүмгө бадыткал кылдыр чамдык кижилерниң аңаа хамаарыштыр берген үнелелин кирип корейн. Республиканың коскү хой-ниити ажылдакчызы, төөгү эртемпериниң кандидаты Алдын-оол Канзайның «Өгбелеривис буяны» деп помунда мындыг олур-углар бар: «Каяа-даа, кандыг-даа албан-дужаалга ажылдап турган, ол (А.Л.Аракчаа—ред.) даандырган ажыл-херээңге бүгү-ле күжүн, байлак арга-дур-жулгазын харам чокка берип, ээ-харысгалга чоруун көргүзүп турган. Кончуг биче сеткилдиг, ээлдек, эң-чоңтуг аажы-чангы-биле кады ажылдап турган эш-оорунуң хүндүткелин чедип алган. Оонун ишти социал камгалал органның коскү ажылдакчызы, партия, совет органның база хой-ниити органдарының хоочуну Зоя Папагасви-биле кады төлөптиг уруг-дарыгы кижизиткенер».

Республикада сураглыг кижилерниң бирээзи Мария Андреевна Хадахан орус дылда үнгөн «Мы из Тувы» деп очерктер помунда мынчаар бижип турар: «Өг-бүлө чокта кижиниң чурттаары берге. Кижиниң аажы-чангы, мөзү-шынары, ажылгыры, угаангыры өг-бүлөгө хевирлеттинер. Эки өг-бүледен эки ажы-тол үнер. Аракчааларны өг-бүлө-зип кижиге магадаар. Ахмед Лаңаачапович биле Зоя Папагасви-биле эки чаңчылдарны дамчытканнар».

Республикада сураглыг кижилерниң бирээзи Мария Андреевна Хадахан орус дылда үнгөн «Мы из Тувы» деп очерктер помунда мынчаар бижип турар: «Өг-бүлө чокта кижиниң чурттаары берге. Кижиниң аажы-чангы, мөзү-шынары, ажылгыры, угаангыры өг-бүлөгө хевирлеттинер. Эки өг-бүледен эки ажы-тол үнер. Аракчааларны өг-бүлө-зип кижиге магадаар. Ахмед Лаңаачапович биле Зоя Папагасви-биле эки чаңчылдарны дамчытканнар».

Оларның ду-Эрзин чурттуг, чурттап чоруур-евна Дүгөр бо бу-ниң дугайында эң сактышкыңнар гаалаан. «Амгы ү-назыным улгады аразыңда ор мен. тырга-ла, чөңгөм-цыңга баар мен, даа үезинде кижиге биле уткуур, аңж-геп салыр, каткы-рээр—магаалы-ла-жи мен» деп сеткы-зындап чугаалап-

Маңаа улашты-гаевнаның дугайы-чугаалаар анаар. С Кызыл-Чыраа сум-түнгөн, Нарын хө-хол, Көк-Дугай-чурттап чораан се-жи. 1942 чылда Э-лазын дооскап-ла, базымын партия-машинакчылап, к-газынга секретары-Оон соонда Кызыл-кап школазының м-салбырыңга оорени-ның Чазар машина-хүлээп алган. Ада-дайыны чоруп т-апыяк кыс Зоя а-хажылыңга артып-дуза болур бүгү-ле-күүседип турган.

Зоя Папагасви-школаны дооскап, күүсөкөмунуң сек-комсомол райкомун-гелекчизинге, 1955-«Шын» солунуң-Хем районнар тала-кай корреспондент-ажылдап турган. К-Хем райкүүсөкөмн-хоорайның социал-килдизинге ажыл-1975-1980 чылд-АССР-ниң социал-министриниң орал-ажылдап тургаш, дыштанылганыңче-

Бо чылын ол хоо-лаар. Ол хиреде оо-пагайын, ажылгыр-ныыр-билер улус ка-гы үеде чайлаанга и-зин өстүрүп, үңг-чонунга салып ора-

Аракчааларның-Анатолий колдээ ажы-лазы-биле тускай эр-алган. Амгы үеде сай-лап турар. Алексей-культура, спорт та-тергийн специалист, кага болган маргылд-доктаамал киржиң, б-лиин, күжүн чонну с-ра тударыңга берип-на Ахмедовна юрист-дыка хой чылдар д-Тыва Республиканың-болган Дээди судтар-газының орадакчызы-дап келген. База бир-Аракчаа шегир мер-кижи болган. Россия-чок чер органның ха-хап чораан, ам курла-конник.

Бо өг-бүлениң уй-үш, уйнуктарының ур-лорт четкен.

Бо төлөптиг кижиге оон төлөптиг өг-бү-дугайында кысказы-пыштырарга мындыг-герлиг адааның чы-овур-хевир эш-оорун-чонунуң, ажы-толуну-ринде артып, төлөпти-үлегери болуп чоруу-

Антопина Ш-Тыва Республика-дилгезиниң алдар-кызы.

Чуруктарны өг-бү-винден алган.

Менги ООРЖАК

Чөөн чүк календарының тывылганы (тоолчургу чугаа аяны-биле)

I
гда чылдар дизии —
деп чүве турбаан.
ээн Деңгер ээзи
омнап, чарлаан дижир:
азы бир-ле хүндүс
аты чонун чыгаш,
эттүн эң-не төлөп
и амытанын
и ол дужааган дээр.

ган шагы кээрге,
алга сынышпастан:
эк, Улу, Мечи,
ан, Дагаа, Чылан,
Пары, Ыт, Моортай,
эзин моорлап келген —
дег саны дүүшпес.

ийи келгеннери
аа чок ынчан олар
ла турган иргин —
даа кады келчик.
дээрнин ээзи Юй-ди
үрлөп, шүүрге-даа,
ылды шуудар
ре олут долу.
ыр-даа боданырга,
рыда чылдар төнгөн.
ы шара-хере,
ы шокар турда
хемин кежир
штыр мөөрей чарлааш,
елек шаңнал-биле
Эл уткуур болган.

ийи — бирги чылдың,
аны — куруг үнер.

дага эртен, даарта
адыр аннар, Улу
даг дескиндир
келгеш, кайызы-даа
даага тилезе деп
кып, сагышсыраан.
и Хой, Дагаа,
моортай, Күске олар
ирзи эштип билбес:
нчыг үе келген.

айлар Күске, Моортай
ынче ажыт киргеш,
-ле бодап ап-тыр.
чу сөглээр эвес.
н, чалын эргип,
луп, күдүжеңнээр
лар ол-ла дораан
и шаап алган иргин:
и Инек, күштүг-дүр сен,
-даа хоомай эвес,
чүве чүгле харын
р-ла көөрү ынай...

ини шын, думаларым,
өөрүм хирелиг ийин.
и бис ам? Сүмөңер чүл?
олду, шымданар-ла!
ргаш:
и демниг кежеринден
чүүл чок-тур, ынчар.
ийнч дуран караа
с, ондак эндээр эвес.
е бистиң болур!
и сен сен! — дээр.

к-тала ындыг болгай,
р мен, амырадым!
га чүктешки боор
дан шеверлептейн...

с-даа удуп чадаан.
үштүг, сактырга-ла,
ылдар башкалары —
и дег эрге ооңуу.
нын эң-не хензиң
чыг Күскежиңиң
аарта бүгү аң-мең
ип, холун тудар.
чүве курусукту*
салбайн, утпазы деп
үске хөйүн бодап,
рүп таалап чыткан.

II
аткан. Оруктува
аже черле хоржок!
тин кылган салы
иг, быжыг болган.
кеш Күскежиңке
иг сандай белең!
ывыс мыйыс дөзүн
ып ээлеңкен —

орук айтып командылаан.
оозу, Инээ, аайында.

Ынчап чорда мүн-не харын
ындыы эрик мыйа келген.
Кажар Күске курусугун
карбаш кылгаш, СЫГ-ла дээр.

Хай бооп, ынчан Моортайны
таварыпкан, оозу дораан
хажызынче мойт-ла дээр,
дажыг хемниң дүүнде барган.

Балык-байлаң дунчузу боор
бажыңдан ол туттунупкаш,
эриктен шуут ыравайн,
ээтпекке арткан дижир...

Карак чивеш аразында
караш диген үлгедигни
Инек Хемден үнүп ора,
изин-биле билбээр хире.
Карак шили кулбураза,
хаайда барган — херечи чок!
Мурнунда бир куу дүрзү —
бужар Күске ону кый деп,
холун чайып, шыпыраңнап,
кожаңайнып турар хире...

Оозун үр-даа манавайн,
Ордудува Күске бурт дээр.
Тиелекчи болуксааны —
Дириг эштен күштүг болган!

Мурнааннарны уткуп алгаш,
Юй-ди ора мынча диген:
— Уениң Улуг Эргилдезин
Үлүглейп башкара дээр
Эрестерниң башкылыгы бе?
Ээ-та, канчаар?! Болган чүүлдү!

Күске, сээр-даа чөгөнчииңи!
Азааным кончуг ийин,
ам канчаар, бирги чылды
хүлээди бээйн, ынчалза-даа
ооң долуу* аар болур:
ону бодун, салгалдарың
чүс-чүс чылда эдилезин,
чүге ындыын билдир боор сен!
Сеңээ, Инек, экиргезиң дээр,
сеткилинчиң бичези дээр,
дараазында чылды бээр мен,
далдаар хире багай эвес.

III
Ынчап турда Пар-даа келген.
Аар сал чүктээр Инекти ол
ажып, мурнап, эртпээни шын.
Ынчангаштың Юй-ди аңаа
үшкү чылды шаңнаан дижир.
Үлегни Пар өкпелевээр.
Үнелиг дээр аптаражыын
үр-ле көрүп, топтаан иргин.

IV
Тоолай Хемни даштар баштап,
торулбайн кежип кээрге,
хөглүг-баштак чаңын чаптааш,
хөөрөм чокка чылга кириген.

V
Улунуң кол хүлээлгези —
улуг чуртту камгалаары,
эртине-байлак, чаңчылдарны
эмгелээр, карактаары.
Эң-не дээр байлактарын
эгириде чүктөп чоруур.
Кашпагайы чүден дүргөн,
хамыкты ол мурнап болур.
Хүлээнгени күштүг болгаш,
күрү-чуртун баштай эргээр.
Тайбың боорга, Юй-диге кээр,
таваар өчээр. Ажылыңа
бердингени, шынчызы дээр,
бешки чылды ээлээр дижир.

VI
Айт Хемни кежип келгеш,
ара доктаап, туруп алган.
Кымыскаа өөн топтап,
кыймыш дивейн көжүй берген.

Базар оруу дириг ышкаш,
бачым, хайым. Эрестерниң
чаңгызын-даа кемдедирге
сагыш чайгаар саарзыкталгай.

Ол-ла өйде Чылан шалып,
оя-кыя эрте бергеш,
мерген болган угаанның дээр,
белек кылдыр чылды алган.

Айт соннай бараалгаан дээр,

алыс биче сеткилдиги дээр,
чедиги чыл башкара бооп,
чечен тоолда арткан иргин.

VII
Хой, Мечи, Дагаа олар
хор эреп олурбайн,
шагбан чыгаш, даң-хаяда
Сал кылып эгелээр:

Эскериңел Мечи Инектен
тудугжунуң мергежилин
туда көрүп четтигипкен,
эжер сал-даа белең болган!
Талантың унуткучу
Дагаа база шыдап үнгөн.
Хой кайын чыда каар ийик,
хоютку эвес, үлүүн кириген.

Хөлгезин олар быжыглаарда,
чүнүң-биле шарааның чээр?
Хөөредиг чок, найыралдың
чүден быжыг хендири-дир.

Адак соонда кешкен-даа бол,
алырын ап үнгөннер-дир.
Чаптанчыг үш эжишкиге
шаңнал — сес, тос, онгу чылдар.

Дээриниң мөөрейи
демги үштү доңаштырган.
Арткан бүгү чүү-даа хамаан.
артык ышкаш сагындырган.

VIII
Хаван күжүр эштер-даа бол,
малгаш-хире ынак болгаш,
Каш-каш хөөлбек
санап чорааш,
баларга кээр, үнмейн барган.

Дараазында көк-мөөн Ыт бо
даамчыргай көстүп келген.
Хөрек орта дегдирген боор —
«хөг-хөг» деп чөдүргүлээр.
Аалынче, Хемче маңнап,
алаагар дээр, аараан хире.
Ынчангаштың амдыгаа дээр
ыттар ынчаар чөдүрбүшээр.

Хажызында Хаванны Ыт
кайгап харал чемелексээр:
— Чогум чүге бээр кештин?
Чоондун, бодан, Хаван —
диген.

Харыскалга, чуруму дээр,
Кадарчывыс шаңнаттырган.
Он бирги чылдың ээзи
Орлан-эрес Ыт болган.

Ооң соондан арай деп-ле
озал Хаван моорлап келген.
Амыдырал кежиктерин
аартыктавас чаңы дээр
он ийиги чылды алган
ооң-биле мөөрей төнгөн.

IX
Бодамчалыг дыңнакчылар
Моортайны айтырар боор.
Хемден тынныг үнүп келгеш,
Хензиг черден озалдаан дээр.
Юй-ди ыраан. Булут дуглаан.
Удекчилер хөглээр турган...

X
Тоолай ону кээргеп келгеш,
домактажып чугаалашкаш,
чылын кады ээлчежил деп
шын-на сеткип, ээ көргөн.

Ынчангаштың календарыга
Мый-ыт бо-ла көстүп келир.
Ындызын бис айтырбаалы,
«Мындыг чүве,
шыяан ам» дээр.

Ооң соонда ол-ла олчаан
Өнүк чораан Моортай, Күске
Өжээтилер апарган дээр...
Ону тоолчу ыткан чүве...

* чиве — чүве, Бай-Тайга
улузунуң чугаазы.

* курусук — иткниш, узун,
ээлгир шывык.

* долуг — орну, харызы.

2010 чылдың январь 12-22.
Туран хоорай.

Шагаага уткуштур

ОЮН-ТОГЛААЛЫГ УТКУП АЛЫР

Чөөн чүк улустарының ай календары-биле Чаа
чылды — Шагааны эрттирер дээр Тываның чону улуг-
бичии дивейн белеткенип турар. Кыдат чыл
сапаашкыны-биле алырга, Пар чылы февраль 14-те үнүп
келир.

Чүгле бижимел тоогүзү
безин ийи муң чыгыы узун,
тодаргай тоогүлүг, буурул
тываларның чүс-чүс чылдарда
эдилеп, ажыглап чорааны Чөөн
чүк календары езугаар Ша-
гааны байырлап турар апарганы
оорунчуг.

Мен бичиимде-ле минниң
келиримге ачам-авам, оларның
доргул-торелдери аш-чемниң
дээржизин эңмежок кылдыр
белеткеп, эң-не семис иртти
күзүп-не өзөөп, үүжелеп каар
чүве. Ону Шагаа бүдүүзүнде
бузар. Байырлыг хүнде оюн-
тоглаа-даа хой, шаңнал-мактал-
даа элбек турган.

Чөөн-Хемчик кожуунда
Шеми сумузунуң чурттакчы-
лары тыва аш-чемнерни бе-
леткеп, хой чон киришкен со-
лун оюн-тоглааларны эрттирери
чаңчылчаан. Эрткен чылын
Шагааны ховалыглар эки орга-

низастан эрттирдилер. Бо чыл-
гы байырлап кара-салдарга
онаашкан. Евгений Кара-Сал,
Кама Кара-Сал олар планнат-
тыгган хемчеглер бедик дең-
нелге эртсин дээр шыңгыы
белеткелди эгелээр.

Тывавыстың бүгү чурттакчы
чонунга амыдырал-чуртталга-
зынга улуг-улуг аас-кежикти,
кадыкпылды, ажыл-агыйыңга
күш-ажылчы, чогадыкчы че-
дишкениңер күзеп, бедик ту-
ра-соруктуг, эң-найыралдыг
чурттаарың Шеминиң кара-
салдары күзеп турлар. Шагаа-
биле, эргим, чаңгыс чер-чурт-
тугларым!

Будук-оол КАРА-САЛ,
ТР-ниң культуразының ал-
дарлыг ажылдакчызы, күш-
ажылдыг хоочуну, Шеми
кара-салдарының өмүнээ-
зипден.

Кызыл хоорай.

ӨГБЕЛЕРНИҢ ЕЗУ-ЧАҢЧЫЛЫ ҮНЕЛИГ...

Шагаа байырлаалың эртти-
рери хоруглуг турда безип тыва
чоп өгбелериниң езу-чаңчылын
сагып, бүдүү шагаалап чораан.

Бис кыжын хой малды
кыштагладыры-биле Кызыл-
Тайганың Ишкениң талазында
кышталгаларга кыштар турган
бис. Оргу-Шолге-даа кыштаг-
лап турдувус. Кол кыштааныс
Сарыг-Хаяга турган.

Ачам суг кыштакта кожун
келчеп соонда, хой семис турда,
элээр каш ирт-серге, хой-
ошкуну дөгериң үүжелеэр.
Оларның аразыңга «шагаага»
деп тускай үүже турар. Бүдүн
хойнуң эдиң аптап каап
хырыңга долдур суккаш,
доңурун каар. Ол үеде тывалар
дыка-ла эът чиир чораан. Ачам
суг болза, бир улуг, бир аныяк
боданы соң алыр. Изиг-хаппаар
дээр хой база дөгериң. Келир
чайын хой семирттиже чедир
быдаа кылыр дээр чымчак
эътти хөмчелээр. Ачам эътти
дилгеш, узун ыяштарга дис-
кеш, хүн дегбес черге азын
каарга, эът кургай бээр. Ону
соктап турган быдаа кылырга,
дыка-ла амдангың.

Шагаа чоокпулап олурарың
улус чугаалажырга, айның
кайы үезинде келириң бодап,
кежээлерде айже кайгаарым
аажок анаар. Билбес чүвези чок
кырган-авам чораан. Ол ай
чаазы, ай ортаны, ай эргизи
каңдыг болурун менээ тайыл-
бырлаар. Оон-на кежээлерде
айны топтап коор мен. «Ай
чаазы-дыр азы ай ортаны-дыр»
дээримге, улус мени кайгаар.
Мээң оом шын боор.

Шагаа мурнунуң хүнүн «бү-
дүүзү» дээр. Ол хүн аал
коданып арыглаар. Огдө идик-

хешти, эт-септи үндүрүң, кактап
арыглаар. Үүжени өгже
кириң, эргизе салып каар.

Шагаа хүнүнде ачам ыяшты
чөөргөнээр, саржаг, артыжып
ап алган, саң салыр кижиги.
Үүжени бузуп, эътти чиир
шааңче дүлүң, аштапың-чем-
неңир бис.

Ол пагда кыжың хар эрги-
зиң чем кылыр. Лал коданыңда
харны хой басып каапкан
боорга, элээр ырактан, арыг
черден харлаар турдувус. Хар
улар барбаны апкаш, аал ду-
жуңда кат иштиңде озенни ору
чоктааш, арыг харны долдур
урун алтап, аксың так кылдыр
баглааш, кырыңга олуруп ал-
гаш, буттарың-биле иттиңиң-
кеш, озенни куду хиеледиң-ле
бадар мен. Хар-дүвү тыпар ар-
гажок кылдыр арнымны дуй
шааң келирге, чүгле ишкери-
ниңге ой мен. Озен аксыңдан
ырак эвесе хой кажаазыңды
артыңга көрүп дүжер мен. Мени
коор кижиги-даа чок. Улус кон-
чуй бээр дээр хүнде бир катап
ынчаар чуңгулап бадып тура-
рымны кымга-даа ыттавас
мен.

Шагаа байырың катап эгит-
кен соонда Тывага Шагаа дыка
солун бооп, улустуң езу-чаң-
чылары эглиң келген. Арат-
чонум, ажы-толум-биле Ша-
гааны улуг оорунку-маңпайлыг
эрттириң турар апарган бис.

Шагаа таварыштыр Тыва-
ның бүгү чонунга изиг байы-
рымны чедириң, келир Пар
чылыңда улуг-улуг чедишкениң-
перни, кадыкпылды, улуг аас-
кежикти, ак орукту күзедим.

Дырбак КҮНЗЕГЕШ.
Кызыл хоорай.

Культура амыдыралы

ЧАДААНАНЫҢ ШАПКЫНЫ ДЕГ...

Февраль 4-те «Тет-а-тет» биче театрга кайгамчык салым-чаянның композитор, ыраажы Мерген-Херел Монгуштуң 60 харлаан юбилейинге тураскаа-лып, «Херелден-пе, Мерген!» деп концертти артистер чонунга бараалгаткан. Ону тургускап режиссеру — Тываның Улустун, Россияның алдарлыг артизи Алексей Ооржак.

Экранда пырайын хулумзур-гү каастаан аныяк Мерген-Херел көрүкчүлөргө байыр чедирген дег, оорүшкүлүг көрүп орар. Улаштыр экранга ооц кады ажилдап чораан эш-оорү-

биле концерт, фестивальдарга киржиң чоруп турган чуруктары, оң-бүлөзи, уруг-дарыы-биле олурар чуруктарын көргүстү.

Тыва Республиканың алдарлыг артизи Надежда Наксыл концертти башкарыкчылап турар. Ыраажылар Анзат Куулар, Станислав Ирил, Эзир-оол Монгуш, Луиза Мортай-оол, Айзапа Чылбак-оол, Буян Сарыглар Мерген-Херел Монгуштуң бодунуң болгаш өске-даа чогаалчыларының достеринге бижээн ырларын сагыш-сеткилди хайныктыр ырлаштылар.

«Адының бажы эрте хоя берген» ыраажы, композиторнуң чоокта сценага дыңналбаан ырларын көрүкчүлөр таалап дыңнап, ол ырларны ырлажып чораан чалыы үезин ала-чайгаар сактып органы чугаажок.

Чадаананың шапкыны дег, чараш үнүг ыраажывыстың чырык омур-хевири чонунуң сеткилинге монгеде артканын динмиттиг адыш часкаашкыны-нары бадыткап турду.

Светлана САЛЧАК.

Ай-кыс МАСПЫК-ООЛДУҢ тырттырган чуруу.

Чараш үнүг чадаган — Саарлып бат-ла, Чадаана.

ҮНҮҮШКҮННҮГ УЖУРАЖЫЛГА

Тыва Республиканың Аныяк эртемденнериниң болгаш специалистериниң чөвүлелиниң организаастаны-биле Россияның Эртем хүшөригге тураскааттыгган хемчеглер Каа-Хем кожуунуң Сарыг-Сеп суурга январь 29-та болуп эрткен. Эртем хүнүн ук кожуунга эрттирер дээн Чөвүлелдиң ол саналын кожуун чагыргазы, школа коллективтери деткээн.

«Каа-Хем кожуунда эртем хүнү» деп аттыг ужуражылганың кол сорулгазы — Тываның аныяк эртемденнериниң ажил-чорудулгазы-биле кожуунуң чонун таппыштырары, оореникчилерге мергежил пилип алырынга немелде информацияны чедирери база Сарыг-Сеп школа-зының башкыларының методиктиг дузаны кадары.

Секциялар ажилының эгелээриниң мурнунда аныяк эртемденнер болгаш специалистер чөвүлелиниң дугайында кыска тайылбырны интерактивтиг самбырага слайдыларга көргүскөн. Эртемден деп чогуу кымыл, ооц ажил-ижиниң онзагайып, угланышкынының бот-тускайлаңы көргүскөн видеоролик оореникчилерниң сонургалып болдурган. База ол ышкаш Тываның аңгы-аңгы эртем организацияларының — Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунуң, Россияның Эртемнер академиязының Сибирь салбырында Тываның кодээ ажил-агының эртем-шинчилел институтунуң, Россияның Эртемнер академиязы-

ның Сибирь салбырында Тываның бойдус курлавырларын комплекстиг шинчилээриниң институтунуң, Тываның күрүне университетиниң, Кадык камгалал яамызының эртем-практиктиг товунуң база Тываның Национал музейиниң дугайында презентация-тайылбырны тус-тус организацияларының толээлери чоруткан.

35 хар чедир пазылыг Аныяк эртемденнериниң чөвүлелиниң эрттирип турары бо ужуражылгага Тываның атурагалыг эртемденнери база киржиң, арга-дуржулгазы-биле аныяктарны деткээн. Филология эртемнериниң кандидаттары К.Б. Март-оол, Н.Ч. Серээдар (ТГШИ-ниң дыл секторунуң эргелекчизи) Сарыг-Септиң № 2 школазынга методсеминарны эрттирген. № 1 школага география эртемнериниң доктору С.С. Курбатская илеткел номчаан. Амгы үениң актуалдыг айтырыгларының бирээзи — чаңгыс аай күрүне пылгалдаларының берге талаларының дугайында тайылбырны ТКУ-нуң башкызы, тоогү эртемнериниң кан-

дидады С.С. Ховалыг кылган. Ооредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының талазы-биле яамының толээзи, эртемден А.С. Монгуш Сарыг-Сеп суурнуң үлгерлиг башкыларынга, төлөптиг оореникчилеринге кел чыдар Эртем хүнү-биле байыр чедирип, мактал бижиктерни тывыскаан.

Чөвүлелдиң ажилының дугайында делгереңгейи-биле оон даргазы тоогү эртемнериниң кандидаты, ТГШИ-ниң социология секторунуң даргазы В.С. Кан таныштырган. Чөвүлелде амгы үеде 22 кежигүн кирип турар. Олар Тываның аңгы-аңгы эртем организацияларының база ТКУ-нуң толээлери. Ажытынганындан бир чыл безин четпээн бо организация эртемче сонургалдыг, сундулуг аныяктарны деткиринче, аңгы-аңгы эртемнер аразында харылзааны быжыктырарынче, арга-дуржулга солчулгазынче кол сорулгазын угландырган ажилдап турар.

Чөвүлелдиң кежигүннери О.Омзаар, Д.Түлүш, В.Кызыл-оол, Х.Манзырыкчы, Ч.Хураган, Т.Очур, О.Монгуш, А.Канчыр-оол болгаш өскелериниң даа илеткелдерин оореникчилер улуг сонургал-биле хүлээп алган.

Хүннүн ийиги чартында ужуражылга суурнуң Культура бажыңыга уламчылаан. Чуртакчы чон-биле ужуражылга үезинде Шагаа езулалдарын

Төрүттүнген хүнүңер-биле.

Бистиң эргим ававыс, кырган-ававыс Зоя ЧА САРЫГЛАРНЫҢ төрүттүнген хүнү—февраль 10, Хемчик кожуунуң Чыраа-Бажы суурунда чур-Ацаа төрүттүнген хүнүңе уткултур дараазында соңнедивис:

Алдан харлаан ававыстың
Төрүттүнген хүнү-биле
Аас-кежиин, кадыкпылды
Догеревис күзеп тур бис!
«Чыраа-Бажы» совхозунга
Үжөн ажыг чылдар ишти
Салааларың хавыргыже
Самбыңны санап келдиң.
Кассир ажыл хүлээлгени
Кара кызыл күүсеттиң.
Харлыг кыжын, изиг чайын
Кара чааскаан ундаравайн,
Өскүс калган кыстарынны

Ооредиң, оглең
Остүргениң ути
Хүшүң чырык
Хүлүмзүрүүң ч
Чаптаңчың чап
Чазык чаңың
Ажыл-ипчи ав
Амыдырал-чур
Ажыл-ипше к
Анай чаптан к
Ажы-толү, уй
Ававысты дозе
Уруглары

Каа-Хем кожуунуң Кундустуг суурда чурт-чоруур оолум Али Николаевич МОНГУШ — ийи уадазы, эжиниң идегелдиг чөлөңгичи. 10-да мугур 30 харлаар. Төрүттү таварыштыр бүгү-ле чүвөгө эк төлөптиг ада боорун, каң дег күзеп ор бис.

Авазы,

Эртем

ДЭЭДИ ША
АЙРААН

Уругларның гап» солуну «Өзү гаадыкчы конку герлиг акыларыныс» деп темага ажилдарының түрүп, тиилекчилер кан.

Эң-не дээди ша Хол кожуунуң Амак школазының Айраана Сандак а

БИЛИГ —

Февраль 17-н А.С. Пушкин атт библиотекада Инклубу Тывага үжү бес чорукту узутк чыл болганынга т «Билиг дээрге күп дээрге билиг-дир» чугааны чорудары лиг чыгыжын эртти Б

Тыва Республи Хуралының Хоой палатазының де болгаш Аппарат Федерациязының эмчизи, Тыван камгалалының республиканың т болгаш акушерст сайзырадырынга лышкыны кири Валентина И ЛЮБИМОВ мөчээни-биле х ханы кажыдалып гаш чоок кижилер гейлеп тур.

Муң-муң кижиталганы берген бо кижиниң дугайы каал бистиң чүрөк кезээде монгеде ар

ШЫН

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор—2-01-35, редакторнуң оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91, e-mail: shyntuva@mail.ru

КИЛДИСТЕР: нитилел-политиктиг килдис—2-18-10, культура, өөрөдиге — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, көдээ ажил-агы, очулга — 2-03-87, үлөттүр — 2-40-77. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 9110. Чагыг 15. Номерни парлаалгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк «Т Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049 Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаак регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылда эде бүрткээн.

Херечилелдиң дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730. ТР-ниң «Тываполиграф» Күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезин (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1). Солунда парлаттыгган материалдарның авторларының бодал-циянын туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыгган саннары б даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.